

ירושלים וארץ-ישראל

כתב-עת ללימודי
ארץ-ישראל וארכאולוגיה

"...בָּהָר וּבְעֶרְבָה
נָגַב בְּנֵרוֹת וּבְשִׁפְלָה..."
(יהושע יא, ב)

קובץ מחקרים המוגשים לפרופ' עמוס קלונר

עורך:
בועז זיסו

תשע"ג 9—8

עורכי הסדרה: פרופ' יהושע שוורץ, פרופ' אברהם פאוסט, פרופ' זהר עמר,
ד"ר אייל ברוך

חברי מערכת: ד"ר עדי ארליך, פרופ' חנן אשל ז"ל, פרופ' שלמה בונימוביץ, פרופ' דן
בר"ג ז"ל, ד"ר אייל ברוך, פרופ' מרטין גודמן, ד"ר נילי גרייצר, פרופ' זאב
ספראי, פרופ' זהר עמר, פרופ' אבי פאוסט, פרופ' איוון פרידמן, פרופ'
יהושע שוורץ, פרופ' שלום (סת') שוורץ

מרכזת מערכת: אביבה לוי כרמי

מסת"ב 7-15-7235-965-978

© כל הזכויות שמורות למחברים, לעורכים
ולפרסומי מרכז אינגבורג רנרט ללימודי ירושלים

כתובת המערכת
מרכז אינגבורג רנרט ללימודי ירושלים
אוניברסיטת בר-אילן
רמת גן 52900
דוא"ל gr.jrslm@biu.ac.il
אתר אינטרנט www.jerusalem-studies.com

תמונת השער האחורי: בית הבד במערכת תת-קרקעית 44 בתל מרשה
חפירה של פרופ' עמוס קלונר (צילום: ב' זיסו)

דפוס גרפית בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

בועז זיסו ונילי גרייצר

פרופ' עמוס קלונר – קווים למפעלו המדעי 7

פרופ' עמוס קלונר – רשימת פרסומים 11

מרשה, אידומיאה והסביבה

אידומיאה בתקופה הפרסית לאור צלמיות החרס 35

תרבות המוסיקה במרשה ההלניסטית 51

תרומת הנרות ממרשה לחקר האתר 93

כיצד הפכו תושבי אידומיאה ליהודים? 127

הורדוס, מרשה וחורבת מדרס 135

הערה לשאלת מקור השם ח' מדרס/דרוסייה 165

עדי ארליך

מירה וינר

עינת עמבר-ערמון

אוריאל רפפורט

ישראל שצמן

גיא ד' שטיבל

תקופת הבית השני וימי מרד ברכוכבא

השוני התפקודי בין בתי הכנסת של ימי הבית השני
לאלה שלאחר החורבן והשתקפותו באדריכלות
ובעיצוב הפנים 171

הערות טופונימיות: טירופויון, טירוס, פריסטריון 185

ממצאים יהודיים מן הפראיה (עבר הירדן) מימי
הבית השני ועד מרד ברכוכבא 191

מערכות מסתור בתחומי הפלכים גופנא ותמנה
וגבולו הצפוני של האזור עליו שלט ברכוכבא 211

גביע כסף שעליו תיאורים הומראויים שהתגלה
בביתר ב-1906 233

עי-מערות – יישוב-מערות ומערכות מסתור
בגליל העליון 241

שרידים מימי מרד ברכוכבא במחלף בן-שמן 267

דוד עמית

רוני רייך

נחום שגיב

איתן קליין ודביר רביב

חנן אשל ז"ל

ינון שבטיאל ויוסי סטפנסקי

יחיאל זלינגר ואסתר אשל

מכלול המקדשים בחורבת עומרית ומדיניותה של
 רומא במזרח
 291

גבי מזור

תקופת המשנה והתלמוד, ימה"ב

על גיבורים שהיו בקיסריה (הערה לסכוליון למגילת
 תענית, י"ד בסיון)
 323

יוסף פטריך

דרכים עתיקות בדרום מואב ובאדום
 329

חיים בן דוד

חפירות ארכאולוגיות בח'רבת ג'מ'ום
 שבגוש עציון
 365

ערן מאיר, איתן קליין
 ובוועז זיסו

מועד ייסודו של בית הכנסת בברעם בהיבט הנדסי
 395

נילי גרייצר

האם מפת מידבה היא מסמך צלייני? שאלות היסוד
 של מפת מידבה
 421

זאב ספראי

זיהוי סיבי טוואי המשי באריגים העתיקים
 בארץ-ישראל
 441

דוד אילוז, אילת ברנס
 וזהר עמר

מבצר בית גוברין: חידוש בביצור בתקופה הצלבנית
 457

מיכאל כהן

חלק אנגלי

The Book's the Thing: Roll versus Codex
 and the Marketing of Judaism and
 Christianity
 5*

Joshua Schwartz

Did Jesus Wear Tzitzit?
 17*

Jodi Magness

Russian Bells of the Church of Holy
 Sepulcher in Jerusalem
 27*

Alla Nagorsky

Economic and Demographic Impact of the
 Mid-Sixteenth Century Renovation of the
 Bayt Jibrin Fortress According to Ottoman
 Sources
 41*

Haggay Etkes

473

רשימת הקיצורים

475

רשימת המשתתפים

477

הנחיות להגשת כתבי יד

מערכות מסתור בתחומי הפלכים גופנא ותמנה וגבולו הצפוני של האזור עליו שלט בר־כוכבא

איתן קליין ודביר רביב

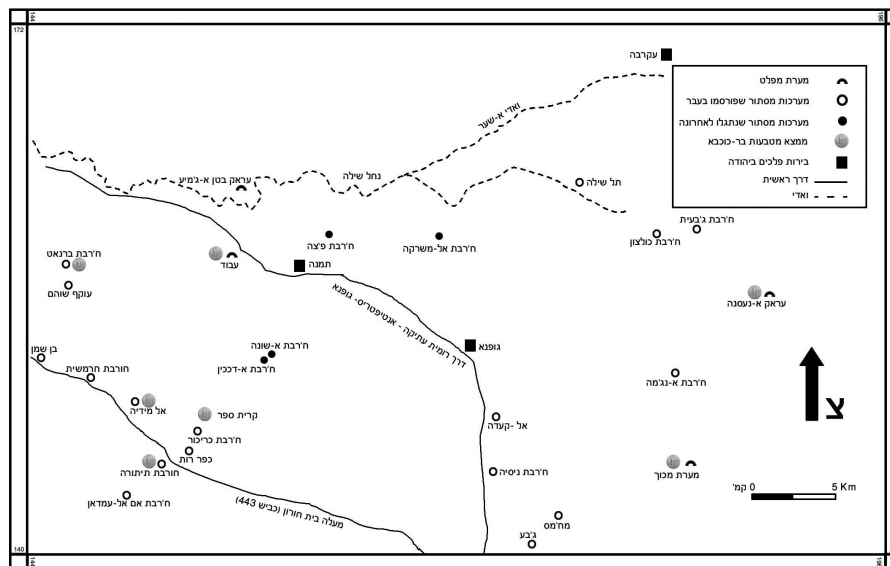
לכבוד מורנו עמוס קלונר, מחלוצי חקר מערכות המסתור מימי מרד בר־כוכבא, אשר העמיד תחום זה על שתי רגליים איתנות.

מבוא

תפוצת מערכות המסתור ומעירות המפלס הטבעיות אליהן ברחו פליטים במהלך מרד בר־כוכבא, וממצא מטבעות המרד באתרים שונים, משמשים ככלים ארכאולוגיים חשובים לשם קביעת תחום שליטתו של מינהל בר־כוכבא.¹ תפוצת מערכות המסתור ביהודה ובשפלה סוכמה לראשונה בידי ע' קלונר וי' טפר (תשמ"ז), כאשר האתר הצפוני ביותר ביהודה הוא חורבת כריכור שמצפון למודיעין. כיוון שכך, הניחו החוקרים כי האזור שמצפון לירושלים לא לקח חלק פעיל במרד בר־כוכבא (קלונר וטפר תשמ"ז, 368, 370–371, 380, הערה 27). אף י' מגן קבע כי "אין כל עדות להתקוממות יהודים באזור גם בתקופת מרד בר־כוכבא" וכי "תושבי בנימין לא שבו לכפריהם, ולא נלחמו במרד בר־כוכבא [...]" (מגן תשנ"ד, 93, 101). במהלך השנים שאחרי פרסום ספרם של קלונר וטפר התגלו באתרים באזור בנימין מערכות מסתור חצובות בסלע, בעלות מאפיינים טיפולוגיים הדומים לאלה שבשפלת יהודה, ולפיכך יש לשער כי הן מתוארכות ברובן לימי מרד בר־כוכבא. תפוצת מערכות המסתור עודכנה לאחרונה בידי קלונר וב' זיסו (קלונר וזיסו 2003; תשס"ו, 138–147). עיון במפת התפוצה המעודכנת של מערכות המסתור באזור שמצפון לירושלים מעלה כי אלה נתגלו באזור פלך עקרבה (ח' ג'בעית, ח' כולצון ותל שילה), בסביבות רמאללה (ח' ניסיה, אל קעדה, מכמס, גבע), בגוש הגבעות שמסביב למודיעין ובשפלת לוד — אזור שוהם (ח' ברנאט, עוקף שוהם, מחלף בן שמן) (קלונר וזיסו 2003, 192–196, 216 תמונה 13). מטבעות מרד בר־כוכבא התגלו באזור שמצפון לירושלים: במערב בשפלת לוד (ח' ברנאט דרום, קרית ספר [ח' בד עיסא] ותל א־ראס), ובמזרח במערת המפלס בנחלי צפון מדבר יהודה ומדבר שומרון (מערת עראק א־נעסנה, מערת מכוך

¹ ירושלים וארץ ישראל 8–9, תשע"ג, עמ' 211–232

ומערת אל-ג'י') (זיסו ואשל תשס"א, 17–40; זיסו ואשל 2000–2002, 157–167) (איור 1). עם זאת, בגוש ההרים שמצפון לרמאללה, באזור שבין פלך עקרב ומדבר שומרון במזרח לבין שפלת לוד במערב, טרם נתגלו אתרים ובהם מערכות מסתור חצובות בסלע או מטבעות המרד. ברם, בתחום זה ידועים כמה אתרים שבהם נסקרו מקוואות טהרה, כלי אבן ומערות קבורה עם כוכים וגלוסקמאות. מקורות היסטוריים מוסרים כי בשלהי ימי הבית השני חולק האזור מנהלית בין מחוזות גופנא ותמנה והיה מיושב ביהודים (צוק תשנ"ד, 76; יתאח תשס"ב; זיסו תשס"ב; רביב, תשע"ב). לאור נתונים אלה סברו קלונר וזיסו כי גבולו הצפוני של תחום היישוב היהודי אשר נשלט בידי המינהל הבר-כוכבאי והשתתף במרד עבר מאזור אנטיפטריס דרך נחל שילה לעבר פלך עקרב (זיסו תשס"ב, 234; קלונר וזיסו תשס"ו, 140) ובכלל זה הפלכים גופנא ותמנה.

איור 1 : מפת תפוצת מערכות מסתור, מערות מפלט ומטבעות מימי מרד בר-כוכבא בצפון יהודה (איור: א' קליין)

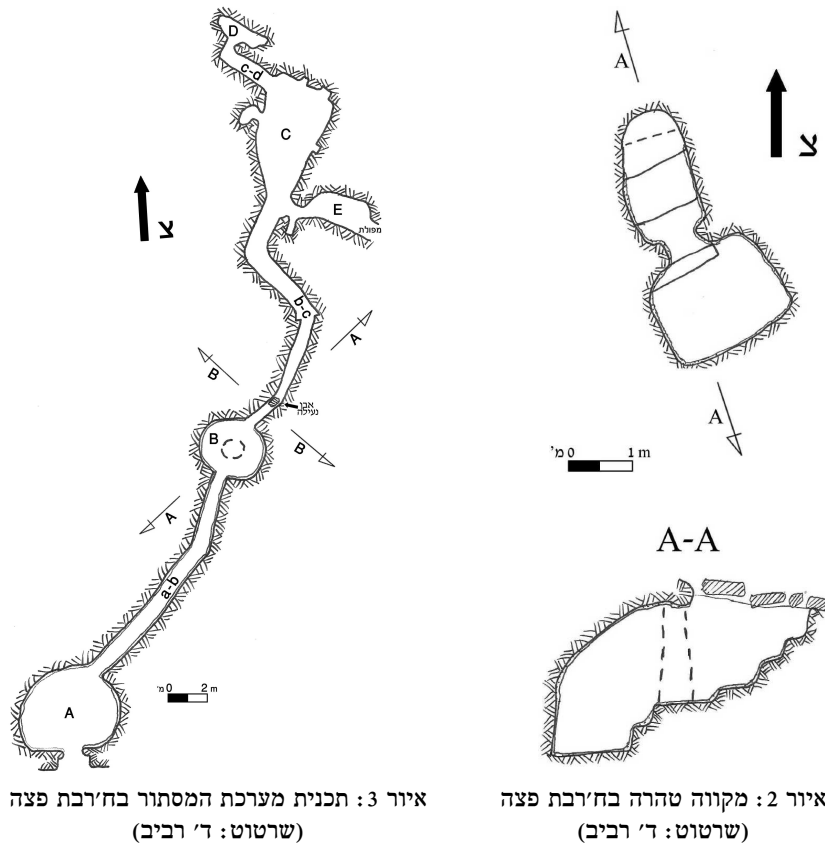
לאחרונה נתגלו מערות מפלט מימי מרד בר-כוכבא בעראק בטן א-ג'מיע שבמצוקי נחל שילה (קליין ופרומקין תש"ע) ובעבוד, שם אף נתגלו מטבעות מרד בר-כוכבא (זיסו ואחרים תש"ע). לממצאים אלה נוספו לאחרונה חמש מערכות מסתור חצובות בסלע אשר נתגלו במהלך סיורי שטח בארבעה אתרים בתחומי הפלכים תמנה וגופנא, אשר יוצגו במאמר זה. מכל אלה ניתן ללמוד כי תושבי פלכים אלו נטלו חלק פעיל במרד בר-כוכבא.

ח'רבת פצה (נ"צ 1624/1587)

ח'רבת פצה שוכנת בראש כיפה ששטחה כ־30 דונם, במרכז שלוחה המופרדת מסביבתה ביובלי נחל שילה (תצלום 1). החורבה ממוקמת כשני קילומטרים מצפון-מזרח לח'רבת תבנה, המזוהה עם תמנה — בירת הפלך (פרס תשט"ו, 975; Reeg; 1989, 615–616; Tsafrir et al. 1994, 247), כקילומטר מצפון לכפר א־נבי צלח וכשלושה קילומטרים מדרום ליובלו המרכזי של נחל שילה. המקום נסקר בעבר על ידי צוות סקר החירום (גופנא ופורת תשל"ב, 234) וי' פינקלשטיין וצוותו (פינקלשטיין, לדרמן ובונימוביץ' 1997, 386–388); בשני הסקרים דווח בין היתר על ממצא חרסים מן התקופה הרומית. מ' יתאח דיווח על מקווה טהרה חצוב ומדורג בחלקו המערבי של האתר (יתאח תשס"ב, 86). המקווה אותר ושורטט על ידינו (איור 2). במהלך הסיוור אותרה בדרום האתר מערכת חללים תת־קרקעיים חצובים בסלע המחוברים ביניהם במחילות צרות. למערכת מאפיינים המוכרים ממערכות המסתור בשפלת יהודה, והיא שימשה ככל הנראה לצרכי מסתור (נ"צ 162399/158668) (איור 3).

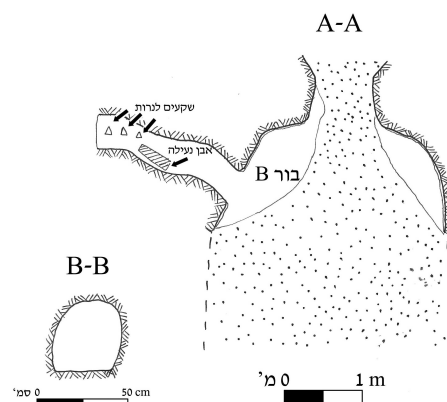

תצלום 1: ח'רבת פצה, מבט לדרום-מזרח (צילום: א' קליין)

הכניסה למערכת נעשית דרך פתח בגובה משוער של כ-1.5 מ' (חלקו התחתון מכוסה בשפכי עפר) וברוחב של כ-70 ס"מ החצוב בחזית מדרגת סלע ומוביל לחדר A. החדר סגלגל (מידותיו 6x4 מ') ועל קירותיו טיח הידראולי אפור. בחלקו הצפוני של החדר נחצב מסדרון מטויח טיח אפור (a-b) באורך של כ-11 מ'. גובהו של המסדרון כ-1.4 מ' ורוחבו כמטר; צורתו דומה למחילות רחבות במערכת חורבת חזן (קלונו וטפר תשמ"ז, 122). המסדרון מוליך לעבר בור פעמון B המטויח בשכבת טיח לבן ומעליו שכבת טיח אפורה. ככל הנראה בראשונה – ייתכן בימי בית חשמונאי על סמך הטיח הלבן נחצבו בור מים B וחדר A, אשר שימש כמחסן. במהלך התקופה הרומית הקדומה נחצב מסדרון a-b אשר חיבר בין בור המים וחדר A; אלה טויחו בטיח אפור אחיד כחלק ממתקן אגירת מים, אשר ייעודו אינו נהיר כל צורכו. בחלקו העליון של הדופן הצפונית-מזרחית בבור B נחצבה מחילה צרה ומפותלת (b-c), ברוחב ממוצע של כ-50 ס"מ (איור 4, חתך B) ובאורך של כ-12 מ', המובילה לעבר חדרי המסתור הפנימיים C, D ו-E (איור 4, חתך A). חציבת המחילה "חתכה" את הטיח האפור וברור כי נחצבה בתקופה המאוחרת לטיוח הבור. מיקומו של פתח

המחילה בחלקו העליון של דופן הבור, בגובה של כ-2 מטרים מתחתיתו, הקשתה על הגישה למחילה מן התחתית ואפשרה לשהים בחדרי המסתור הפנימיים לשאוב מים בהסתר בעודם מתחת לפני האדמה. מערך דומה במחילות מסתור לשאיבת מים בהסתר נתגלה בשפלת יהודה, למשל בחורבת עמודה, חורבת מדרס, חורבת קנים (קלונר וטפר תשמ"ז) ובחורבת שויכה (זיסו תשס"א, 71). אבן נעילה עגולה עם חור קטן במרכזה, בקוטר של כ-65 ס"מ, נמצאה מוטלת על קרקעית המחילה (b-c) כ-2 מ' מצפון לבור B. לאחר כ-6 מ' מפתח המחילה, ישנה התרחבות של כ-10 ס"מ לכל צד בנקודה בה המחילה פונה בזווית חדה. ככל הנראה בנקודה זו עמדה אבן הנעילה בראשונה, אך הוזזה בידי שודדי עתיקות שפרצו את המערכת. יש לציין, כי קוטר האבן גדול מפתחה הדרומי של המחילה (מבור הפעמון B) ולכן ברור כי היא הובאה למחילה מהחדרים הפנימיים של המערכת, שהיו קשורים ככל הנראה למבנה או לפתח המוביל אל פני השטח. מתקני נעילה דומים נתגלו במערכות מסתור בשפלת יהודה ובהם: ח'רבת אל בס, חורבת נקיק, תל עזקה, תל עיטון וחורבת שם טוב (קלונר וטפר תשמ"ז, 89-91, 165-167, 182-183, 186-191, 231-235). מעל לנקודה בה ניצבה אבן הנעילה, ישנו חלל הסתום בסחף, אשר שימש כמתקן אוורור. לאורך מחילה b-c נחצבו תשעה שקעים להנחת נרות, רובם במתאר משולש. חדר C שימש כחדר מסתור מרכזי (מידותיו 7×4 מ') וממנו מובילות מחילות לשני חדרים נוספים (D ו-E). ארבע גומחות ברוחב ממוצע של כ-50 ס"מ, בגובה ממוצע של כ-80 ס"מ ובעומק ממוצע של כ-50 ס"מ נחצבו בקירות החדר. ייתכן כי אלו נחצבו כמתקני אחסון, אך אפשר כי מדובר בהתחלת חציבתן של מחילות מסתור נוספות, שהופסקו בשל סוג המסלע הקשה.

איור 4: חתכים A ו-B של מערכת המסתור בח'רבת פצה (שרטוט: ד' רביב)

בנקודה הצפונית-מערבית של חדר C נחצבה מחילה (c-d) באורך של כ-3 מטרים. לקראת סופה פונה המחילה בזווית של כ-90 מעלות לעבר חדר D. לאורך המחילה

נחצבו ארבעה שקעים לנרות. מידותיו של חדר D הן 3×1 מ' והוא שימש כחדר מסתור פנימי. מחילה קצרה נוספת באורך של כ-1.5 מ' מובילה מחדר C לעבר חדר E. מידותיו של חדר זה הן 3×2 מ' ובחלקו הוא מכוסה במפולות. המפולות קשורות ככל הנראה לחיבור עם מבנה המצוי על פני השטח, אשר שרידיו לא ניכרים כיום לעין.

ח'רבת פצה שוכנת על גבי מחשופי סלע מתצורת בית מאיר. תצורה זו מורכבת מחילופי דולומיט, חוואר ובולבוסי צור (שכנאי 2000, מפה גיאולוגית, רמאללה, 1:50000). מערכת המסתור נחצבה בחלקה בסלע גיר קשה – דולומיט ובחלקה בסלע חוואר פריך ורך. אופי הסלע השפיע על צורת החציבה, על המבנה ועל מצב ההשתמרות של המערכת התת-קרקעית. הקטעים אשר נחצבו בסלע הדולומיט הקשה השתמרו בצורה טובה מאד (כדוגמת מחילה b-c), ואילו הקטעים אשר נחצבו בסלע הרך (כדוגמת חדר E), השתמרו פחות טוב באופן יחסי.

המערכת התת-קרקעית שנתגלתה בח'רבת פצה כוללת מגוון רכיבים אדריכליים המאפיינים מערכות מסתור מתקופת מרד בר-כוכבא: חיבור בין מתקנים קדומים, מחילה המאפשרת שאיבת מים בהסתר, מחילת מסתור בעלת חתך טיפוסי, שקעים לנרות, מתקן נעילה, פיר אוורור, שינויי מפלסים ומחילות הפונות בזווית חדה. במערכת נצפו שבירי קנקנים וסירי בישול המתוארכים לתקופה הרומית התיכונה, שכמותם התגלו באתרי יישוב ובמערכות מסתור רבות בשפלה. החרסים הושארו במקומם.

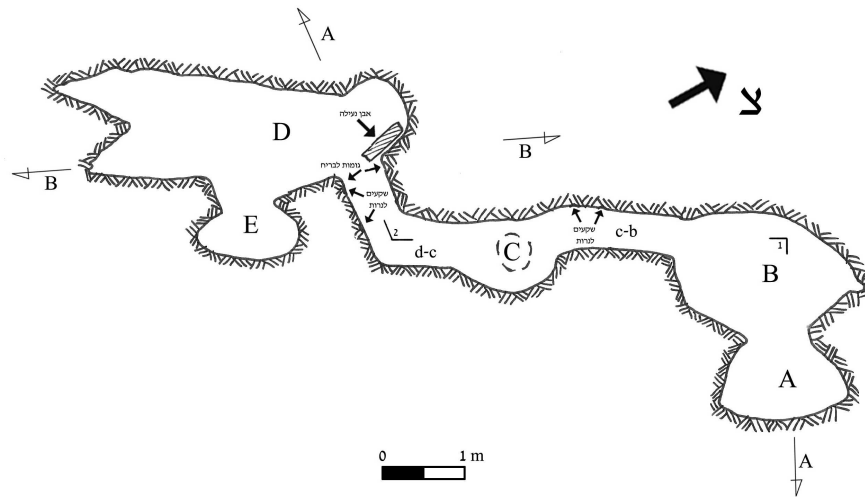
ח'רבת אל-משרקה (נ"צ 1687/1589)

ח'רבת אל-משרקה שוכנת בראש כיפה ששטחה כ-30 דונם, המוקפת ממערב, ממזרח ומצפון בנפתול השייך ליובלו הדרומי של נחל שילה – ואדי אל-עיש (תצלום 2). החורבה ממוקמת כקילומטר וחצי ממזרח לכפר עג'ול, כקילומטר מדרום לכפר עבוין וכשלושה קילומטרים מדרום ליובלו המרכזי של נחל שילה. בערך המקום "ערוער" מציין הרונימוס בנוסחתו לאונומסטיקון של אבסביוס כפר בעל שם דומה במרחק של כ-20 מילים מצפון לירושלים (קלוסטרמן 1966, 33). ז' ספראי זיהה מקום זה עם הכפר ערורה (נ"צ 1663/1609) השוכן כתשעה קילומטרים מצפון-מערב לכפר ג'יפנא. לדעתו היה שייך כפר זה למחוז גופנא אשר סופח לתחום ירושלים בימי הקיסר דיוקליטיאנוס ולא לתחום מחוז תמנה שסופח בזמן זה לתחום לוד (ספראי תש"ם, 58; נוטלי וספראי 2005, 35 מס' 140). כיוון שח'רבת אל-משרקה שוכנת כשישה קילומטרים מצפון לכפר ג'יפנא וממזרח לכפר ערורה, נראה כי כפר זה השתייך למחוז גופנא בימי הבית השני ובזמן מרד בר-כוכבא. המקום נסקר בעבר על ידי צוות סקר החירום, אשר דיווח על שרידי מבנים ובית בד בראש הגבעה ומערות קבורה על גדת הנחל. כן דווח על ממצא חרסים רב מן התקופה הרומית (קלאי תשל"ב, 170).

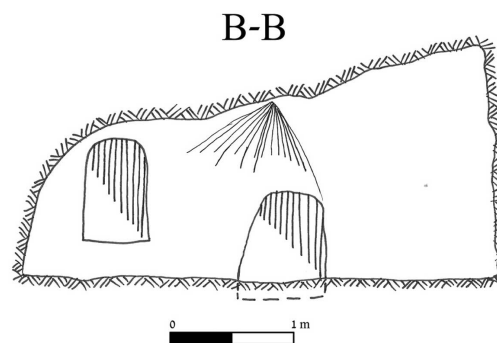
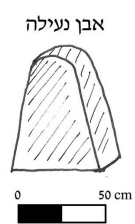
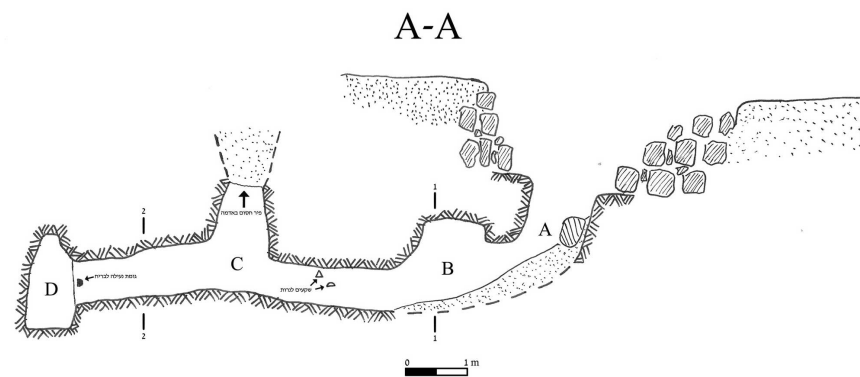

תצלום 2: ח'רבת אל-משרקה, מבט לצפון-מזרח, בראש הרקס נראים בתי הכפר עבוין (צילום: א' קליין)

במהלך סיור אותרה בחלקה הצפוני-מזרחי של החורבה מערכת חללים תת-קרקעיים חצובים בסלע (נ"צ 168718/158999) (איורים 5 ו-6). ראשית המערכת בפיר אנכי (פיר A) חצוב בסלע אשר נפרץ בידי שודדי עתיקות. מסביב לפתח הפיר נתגלו אבני בנייה מסותתות רבות המעידות, ככל הנראה, כי הפיר נחצב מתחת למבנה עתיק. פיר A מוביל לחדר B בעל תכנית א-רגולארית במידות 2×5.2 מ'. נראה כי חדר זה שימש בראשונה כמחסן תת-קרקעי, שחובר באמצעות פיר למבנה שעמד מעליו. החדר היה מלא במפולות סלע שהתדרדרו מפני השטח עם פריצת פיר A. מהפינה הדרומית-מערבית של חדר B נחצבה מחילה c-b באורך של כ-3 מטרים, המובילה לפיר C. למחילה חתך טיפוסי למחילות מסתור: רוחבה כ-50 ס"מ, גובהה הממוצע כ-70 ס"מ ותקרתה מקושטת. בדופן המערבית של מחילה c-b נחצבו שני שקעים להנחת נרות. כשלושה מטרים מדרום לחדר B חצוב בתקרת המחילה פיר C, החסום כיום במפולות. ניתן לשער כי פיר זה שימש לאוורור המערכת התת-קרקעית ואולי אף לכניסה ויציאה של המסתתרים. מפיר C ממשיכה מחילה d-c כלפי דרום ולאחר כמטר וחצי פונה בזווית של כ-90 מעלות לכיוון מערב. לאחר כמטר וחצי נוספים מגיעה המחילה לעבר חדר מסתור D. בדופן המחילה הדרומי נחצבו שני שקעים להנחת נרות. פתח המחילה גבוה כ-40 ס"מ מרצפת חדר D. בסמוך לפתח המחילה

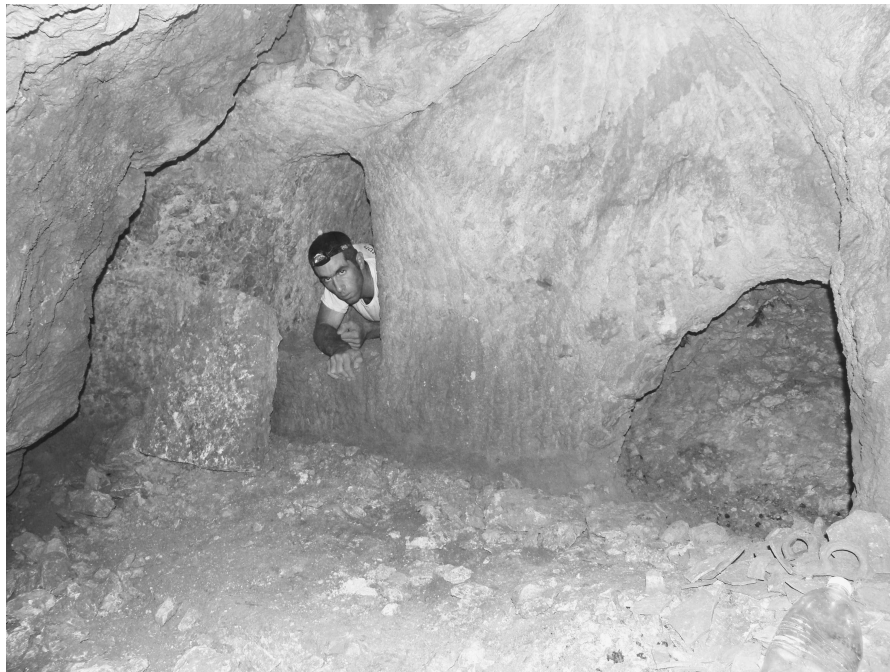

איור 5: תכנית מערכת המסתור בח'רבת אל-משרקה (שרטוט: א' קליין וד' רביב)

איור 6: חתכים A ו-B של מערכת המסתור בח'רבת אל-משרקה (שרטוט: א' קליין וד' רביב)

בחדר D נמצאה מונחת אבן מהוקצעת אשר מידותיה וצורתה מתאימות בדיוק רב לפתח המחילה (איור 6, תצלום 3); אבן זו שימשה לנעילת החלל הפנימי. במזוזות הפתח נחצבו שקעים שנועדו להתקנת בריח, אשר שימש להצמדת האבן למזוזות ולחסימת הפתח בצורה מושלמת. מתקן נעילה דומה נתגלה על ידינו בח'רבת פצה ובאתרים נוספים (קלונר וטפר תשמ"ז, 89–91, 165–167, 182–183, 186–191). בקיר המזרחי של חדר D נחצב פתח המוביל לחדרון קטן (חדר E) אשר מפלס רצפתו נמוך בכ־10 ס"מ מרצפת חדר D (איור 6, חתך B). עקב ממדיו הקטנים ומפלס הרצפה הנמוך נראה כי חדר E שימש כמתקן אחסון.

תצלום 3: חדר מסתור D, פתח מחילה d-c ופתח חדרון E (צילום: א' קליין)

אין ודאות באשר לזמן חציבתם של חלקי המערכת השונים. אולם השערתנו היא, על סמך אופי החציבה, כי פיר A וחדר B נחצבו בתקופה קדומה יותר ושימשו כמחסן. במהלך ההכנות למרד נחצבה מחילת המסתור מתוך מחסן B ונוספו חדרי המסתור D ו-E.

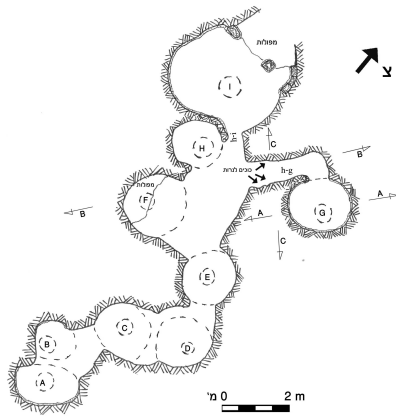
הגבעה עליה מצויה ח'רבת אל-משרקה בנויה בחלקה הדרומי מתצורת כפירה המורכבת מחילופי גיר קשה ודולומיט ובחלקה הצפוני מתצורת עין קיניה המורכבת מחוואר, גיר חווארי וקונקרציות (שכנאי 2000, מפה גיאולוגית, רמאללה, 1:50,000). המערכת התת־קרקעית ממוקמת בצפון החורבה ועל כן נחצבה בסלע גירי רך מתצורת

עין קיניה, דבר אשר הקל על החוצבים את המלאכה. על אף שנחצבה בסלע חוואר רך, מצב השתמרות המחילות והחדר הפנימי טוב. המערכת התת-קרקעית שנתגלתה בח'רבת אל-משרקה כוללת מגוון רכיבים אדריכליים המאפיינים מערכות מסתור: מחילת מסתור בעלת חתך טיפוס, שקעים לנרות, מתקן נעילה הכולל אבן נעילה עם שקעים לבריח במזוזות המחילה, פיר אוורור ומחילה הפונה בזווית של כ-90 מעלות. בחדרי המסתור הפנימיים נצפו שבירי קנקנים וסירי בישול המתוארכים לתקופה הרומית התיכונה.

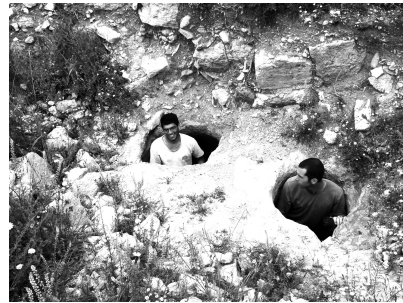
ח'רבת א־שונה (נ"צ 1587/1519)

ח'רבת א־שונה שוכנת בראש גבעה בגובה 520 מ' מעפה"י המצויה במרכז שלוחה המופרדת מסביבתה ביובלי נחל נטוף; שטחה כ-35 דונם. החורבה ממוקמת כחמישה קילומטרים מדרום לח'רבת תבנה וכקילומטר מדרום לכפר דיר עמר. סוקרי ה-P.E.F כינו את האתר בשם Kh. el-Meidân (קונדר וקיצ'נר 1878) ודיווחו על מערות ממערב לאתר (קונדר וקיצ'נר 1882, 340). פינקלשטיין וצוותו ציינו שני אתרים סמוכים במקום — ח'רבת א־שונה — על גבי הכיפה המזרחית (520 מ' מעפה"י) ובית עוים — בכיפה המערבית (530 מ' מעפה"י). אולם, תיאור שתי החורבות הוחלף כך שזה של בית עוים מתייחס למעשה לח'רבת א־שונה ולהיפך. הסוקרים דיווחו על סדרה של בורות פעמון בראש הגבעה הדומים במאפייניהם האדריכליים לבורות היקב התת-קרקעי מתקופת הברזל ב' שנתגלה באל-ג'יב (פריצ'רד 1964), וליקטו חרסים מתקופות הברזל א' ו-ב', ההלניסטית, הרומית והביזנטית (פינקלשטיין, לדרמן ובונימוביץ' 1997, 208–211). לאור הממצא מתקופת הברזל במקום והדמיון הפונטי הציע מ' גרסיאל לזהות את ה"שן" אשר בינה ובין מצפה הניח שמואל את אבן העזר לאחר ניצחונו על פלשתים (שמואל א', ז, יב) עם ח'רבת א־שונה (גרסיאל תשנ"ז, 81–85). יש לציין כי משמעות המילה א־שונה בערבית — המחסן, הממגורה, האסם. לדעתנו, שם זה ניתן למקום על ידי התושבים הערבים בשל הימצאות בורות פעמון שאינם מטויחים בראש הגבעה, ואינו משמר את שמו הקדום של האתר. לאור סמיכות שתי הגבעות (ח' א־שונה ובית עוים), ממצא כלי חרס דומה שנתגלה בשתייהן וקו מערות קבורה המקיף את שתי הגבעות באופן רציף, התייחסנו אליהן כאתר אחד. במהלך סיור באתר אותרו שתי מערכות מסתור חצובות בסלע:

1. בחלקה העליון של ח'רבת א־שונה (נ"צ 15892/151859), בצמוד לבית בד מהתקופה הביזנטית, נתגלתה מערכת של תשעה בורות פעמון סמוכים זה לזה. הבורות חוברו לכדי חלל מוארך על ידי הסרת דפנות משותפות (איור 7). על פני השטח נראים רק פתחיהם של בורות A, B ו-E (תצלום 4). קוטר הפתחים בממוצע כ-50 ס"מ וניתן היה להסוותם בקלות. ברור כי החיבור בין בורות A ו-B וכן בור I לשאר המערכת נעשה במהלך התקופה הרומית הקדומה או התיכונה, מאחר שאז הם

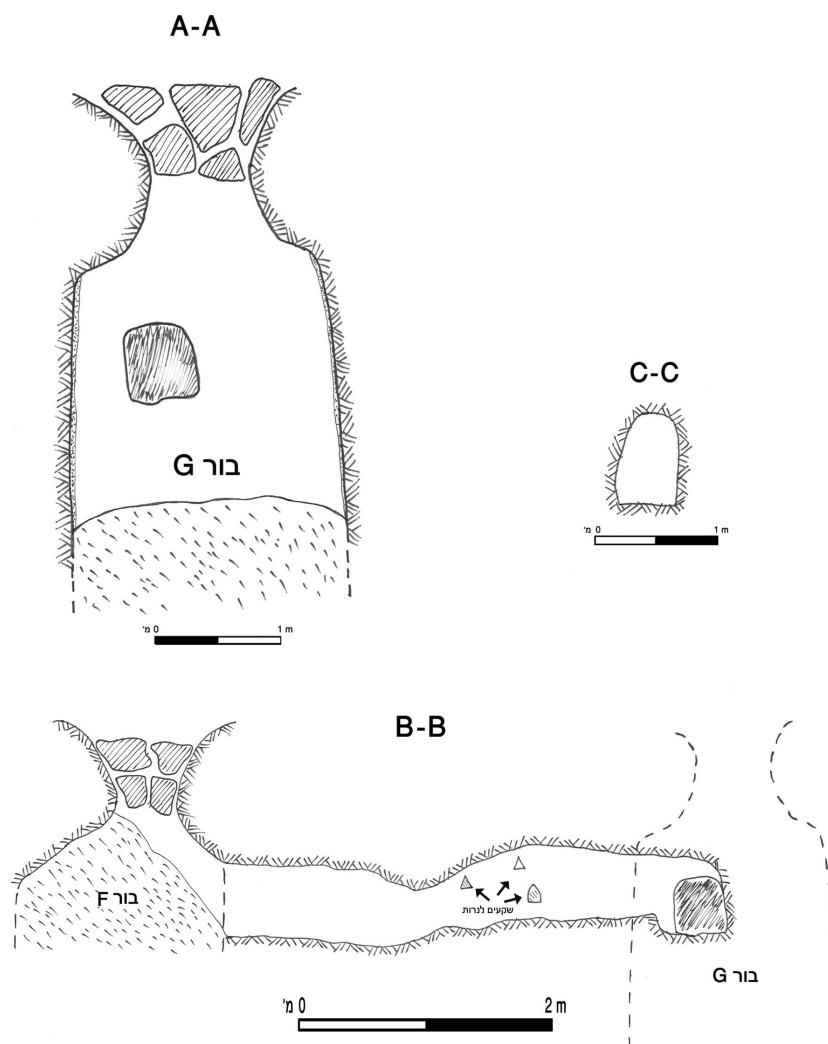
איור 7: תכנית מערכת המסתור בח'רבת א-שונה (שרטוט: א' קליין וד' רביב)

תצלום 4: פתחי בורות פעמון A ו-B בח'רבת א-שונה (צילום: א' קליין)

שימשו כבורות מים, כעדות טיח אפור על דופנותיהם (פורת תשמ"ט, 74). מהדופן המזרחית של החלל הגדול שנוצר בין בורות פעמון H ו-F נחצבה מחילת מסתור טיפוסית (איור 8, חתך C) באורך של כ-3 מ' וברוחב של 60 ס"מ (מחילה h-g). לאורך דופנותיה נחצבו שקעים לנרות, חלקם בצורת משולש (איור 8, חתך B). לקראת סופה פונה המחילה בזווית של כ-90 מעלות לעבר בור פעמון G. בור זה נמצא מטיח בשתי שכבות — שכבת טיח אפור מהתקופה הרומית הקדומה ומעליו טיח אדמדם עם שכרי חרסים האופייני לתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית (פורת תשמ"ט, 75). נראה כי במהלך התקופה הרומית הקדומה שימש בור G כבור מים, ובמהלך ההכנות למרד הוא חובר עם בורות פעמון נוספים שהיו בסביבתו באמצעות מחילה צרה (h-g). פתח המחילה נחצב אל חלקו העליון של בור מים G, כך לא נפגע שימושו המקורי, והמסתרים במערכת יכלו לשאוב מים בהסתור בעודם מתחת לפני האדמה. במהלך התקופה הביזנטית טוּח בור G בטיח אדמדם, פתח המחילה נסתם באמצעות אבנים וטיח והשימוש בו חודש.

תשעת בורות הפעמון שבמערכת תת-קרקעית זו קרובים זה לזה, ברדיוס של כ-8 מ' האחד מן השני, ונחצבו בסלעי הקרטון והנארי מתצורת כפר שאול הנחשפים באתר (יחיאלי 2008, מפה גיאולוגית, לוד, 1:50,000) ובהם סדקים מחלחלים רבים. על אף זאת, לא נמצאו שרידי טיח בדופנות מרבית הבורות וברור כי לא שימשו לאגירת נוזלים בשימושם המקורי. פיר הכניסה בתקרת כל בור נאטם באבן עגולה או במספר אבנים, וחלקן נמצאו באתרן. כאמור, פינקלשטיין אסף באתר שכרי כלי חרס מתקופות הברזל א' והברזל ב'. לאור תכנית הבורות והממצא הקרמי ניתן להציע כי מתקנים אלו שימשו כיקב תת-קרקעי בתקופת הברזל ובהם אוחסנו קנקני התירוש. פתח הכניסה הקטן והאטום בתקרת הבור נועד לשמור על טמפרטורה אחידה וקריירה החיונית

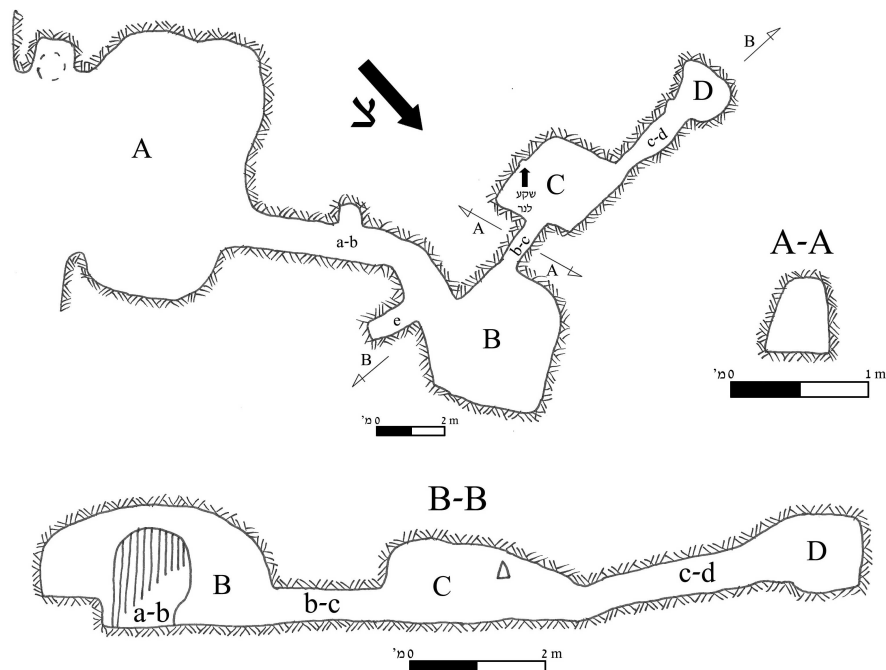

איור 8: חתכים A, B ו-C של מערכת המסתור בח'רבת א-שונה (שרטוט: א' קליין וד' רביב)

לתסיסת התירוש. מתקנים דומים נתגלו באתרים רבים בבנימין ובשומרון — באל ג'יב (פריצ'רד 1964), ח'רבת ג'מעין וח'רבת דיר דקלה (דר תשמ"ב; דר תשמ"ו), ח'רבת עורמה (אשל וארליך תשמ"ח, 22), ח'רבת שייח עיסא (פרומקין תשס"ה, 53–56), ובח'רבת ג'בעית (אילן ודינור תשמ"ז, 118–119). עקב גודלם, צורתם, סמיכות הבורות האחד לשני וכן מיקומם בתוך תחומי היישוב, נוצלו היקבים בתקופות מאוחרות לשימושים שונים כמו בורות מים, קולומבריה וקבורה. בח'רבת כולצון נתגלתה מערכת אשר כללה שמונה בורות פעמוניים סמוכים ששימשו בתקופת הברזל

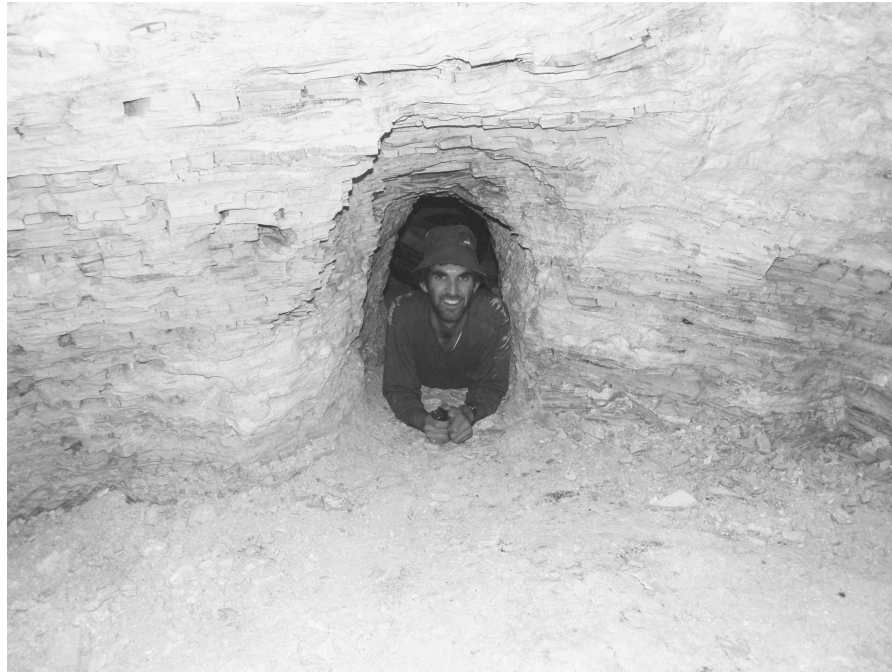
כיקב תת־קרקעי. במהלך מרד בר־כוכבא חוברו חלק מן הבורות במחילות צרות ושימשו למסתור (קליין וזיסו תש"ע; לדיון נרחב בתופעה זו ראו: רביב תשע"ב/א'). תושבי ח'רבת א־שונה בתקופת הבית השני ובימי מרד בר־כוכבא ודאי הכירו את סדרת בורות הפעמון שבשטחם וניצלו אותה לצרכיהם. כך במהלך התקופה הרומית הקדומה טוּחו בורות A, B, G ו־I והוסבו לשמש כבורות מים. כחלק מההכנות למרד בר־כוכבא הוסרו דופןותיהם של בורות הפעמון ואלה חוברו האחד לשני. בשלב זה נחצבה מחילה h-g הכוללת חתך טיפוסי למחילות מסתור, שקעים לנרות ופנייה בזווית של כ־90 מעלות, אשר שימשה לשאיבת מים בהסתר מבור G. בשלב זה אף נחצב מעבר h-i אשר ביטל את שימושם של חדר I כבור מים וחיבר אותו למערכת כחדר מסתור. במערכת לא נמצאו חרסים מהתקופה הנדונה. על אף זאת, המאפיינים האדריכליים שנמנו לעיל רומזים כי אף מערכת זו שימשה למסתור במהלך מרד בר־כוכבא.

2. בחלקה הדרומי של הגבעה המערבית (ח'רבת בית עוּיס) נתגלתה מערכת תת־קרקעית הכוללת חללים המחוברים ביניהם במחילות צרות (נ"צ 158677/151761) (איור 9). המערכת חצובה במחשוף סלע חוואר רך ופריך בו נחצבה שורת מערות קבורה בעלות כוכים.

איור 9: תכנית וחתכים מערכת המסתור בח'רבת בית עוּיס (שרטוט: א' קליין וד' רביב)

ראשית המערכת בחלל A אשר שימש, כפי הנראה, כחדר מרכזי במערת קבורה (לאור סמיכותו למערות קבורה אחרות); בשלב מאוחר הורחב החלל וחזיתו נפרצה, כך שהיום לא ניכרים רכיבים אדריכליים מתקופת שימושו המקורי. מהדופן הצפונית נחצבה מחילה a-b שאורכה הכולל כ-6 מ'. גובה המחילה בממוצע כ-1.4 מ' ורוחבה כמטר. חתך מחילה זה אינו אופייני למערכות מסתור, אולם ישנם רמזים בחציבתה, כדוגמת קו זיזי סלע בולט הנמשך לכל אורך המחילה משני צדדיה, כי לאחרונה, עקב רכות הסלע, הועמקה והורחבה בידי חקלאים מהסביבה כמעבר נוח לחדר B שהוסב לשמש כמחסן לציוד חקלאי ופתחה נחסם בדלת ברזל. לאחר כ-4 מ' פונה המחילה בזווית חדה לכיוון צפון ומיד אחר כך נחצבה בקיר המזרחי מחילה c. גובה מחילה c כ-70 ס"מ ורוחבה כ-50 ס"מ ולה חתך טיפוסי למחילות מסתור. פתחה נחצב כ-60 ס"מ מעל למפלס הרצפה של מחילה a-b ובמפלס זהה לקו זיזי הסלע הבולט המלמד, ככל הנראה, כי בראשונה גובה שתי המחילות היה זהה. לאחר כ-1.5 מ' נפסקה חציבת מחילה זו. מהפינה הדרום-מערבית של חדר B נחצבה מחילה צרה b-c באורך של כ-2 מ', בה ניתן היה לעבור בזחילה בלבד (תצלום 5). המחילה מובילה לחדר מסתור פנימי C. בקירו הדרומי של החדר נחצב שקע בצורת משולש לנו. מהחדר מוליכה מחילה c-d לעבר חדרון D (מידותיו: כ-1.5×1.8 מ', גובה כ-1.1 מ'), ששימש כנראה לאחסון.

תצלום 5: מבט מחדר מסתור C בבית עוים לעבר מחילה b-c (צילום: א' קליין)

כפי שנזכר לעיל, עקב חציבות מאוחרות ושינויי מפלסים קיים קושי לזהות בחלקה החיצוני של המערכת מאפיינים מובהקים של מערכת מסתור. על אף זאת, פניית מחילה a-b בזווית של כ-90 מעלות ומחילה b-c הניצבת לה ובעלת חתך טיפוסי למערכות המסתור, וכן חדר מסתור ובו שקע לנר בחתך משולש וחדר אחסון בחלקה הפנימי של המערכת, מחזקים את ההנחה כי זו מערכת מסתור.

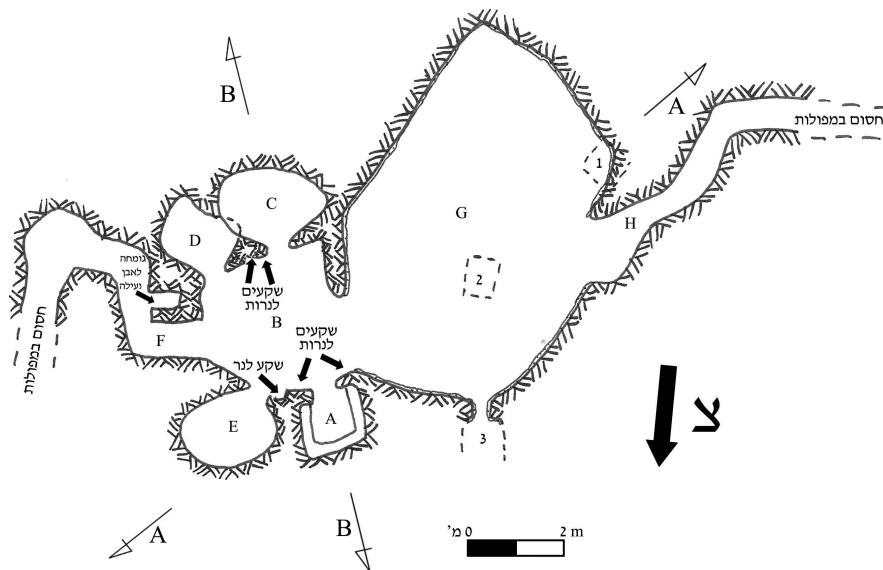
ח'רבת א־דככין (נ"צ 1586/1516)

ח'רבת א־דככין שוכנת בראש גבעה המכונה במפות 1:50,000 ז'הר אל-ברג', בגובה 490 מ' מעפה". החורבה ממוקמת במרחק של כ-350 מ' מדרום לח'רבת בית עוים וח'רבת א־שונה (לעיל) וביניהן מפריד אוכף. במפות הסקר הבריטי לא מופיע שם המקום אך מצוינת שורת מערות קבורה בחלקו המזרחי של האתר (קונדר וקיצ'נר 1878). החורבה נסקרה בעבר בידי פינקלשטיין וצוותו אשר דיווחו על בורות מים, מערות קבורה וקירות בנויים אבני גזית. הסוקרים ליקטו חרסים מהתקופות ההלניסטית, הרומית, הביזנטית והעבאסית (פינקלשטיין, לדרמן ובונימוביץ' 1997, 212).

האתר מוקף בקירות בנויים אבנים מסותתות גדולות. בינו לבין ח'רבת בית עוים מצויות מערות קבורה רבות מימי הבית השני המפרידות בין שני האתרים ועל כן, למרות הקרבה הפיזית, התייחסנו למקום כאתר בפני עצמו.

בחלקה הצפוני של ח'רבת א־דככין, בראש הגבעה וכ-20 מ' מצפון למקבץ קברי דו־מקמר מהתקופה הביזנטית (נ"צ 15857/15154) נתגלה מכלול חללים תת־קרקעי במהלך סיור שטח (איור 10). הגישה אל המערכת התת־קרקעית נעשית דרך פיר רבוע A הכולל פתח נמוך בעל משקוף מקושת, המוביל לעבר חדר B. קירות אבן עבים בסביבת המערכת רומזים כי זו נחצבה מתוך רצפת מבנה עתיק. בחלקו העליון של פיר הכניסה נחצבה מסגרת משוקעת אשר נועדה להשענת אבני ריצוף שכיסו את הפיר והסתירו את הכניסה אל המערכת. כמה סנטימטרים מתחת לקו המסגרת נחצבו בהקבלה בין הדופן המערבית והדופן המזרחית של הפיר שתי מגרעות רבועות בכל צד, אליהן נתחבו מוטות עץ אשר תמכו בלוחות האבנים שכיסו את הפיר (איור 11, חתך B; תצלום 6). חדר B הינו חדר רבוע במידות 3×3 מ'. חמישה פתחים חצובים בדפנות החדר, רובם בעלי משקוף מקושת. שקעים לנרות נחצבו משני צידי הפתח המוביל לפיר A, משמאל לפתח חדר C, מעל פתח מחילה F, ובצמוד למזווה המערבית של פתח חדר E.

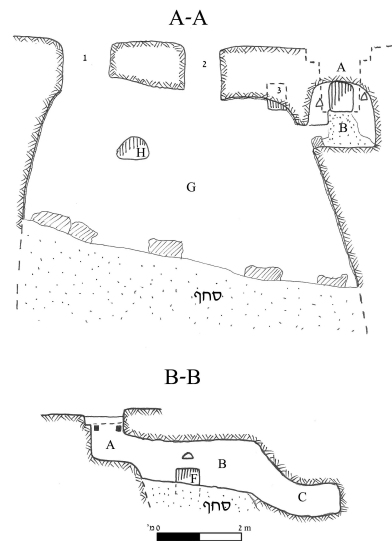
חדרים C, D ו-E הנם חדרים סגלגלים קטנים אשר שימשו כחדרי מסתור או לאחסון. במרכז הקיר המזרחי נחצבה מחילה F בחתך טיפוסי למחילות המסתור. המחילה מפותלת והיא פונה בזווית של כ-90 מעלות כל 2 מ' בממוצע. לאחר שהמחילה פונה דרומה נחצבה בדופן המערבית של המחילה גומחה אשר שימשה,

איור 10: תכנית מערכת המסתור בח'רבת א-דככין (שרטוט: א' קליין וד' רביב)

תצלום 6: הפתח ופיר A במערכת המסתור בח'רבת א-דככין הכולל מסגרת חצובה ומגרעות מקבילות שנועדו לקלוט קורות עץ לתמיכה בלוחות אבן שכיסו את הפיר (צילום: א' קליין)

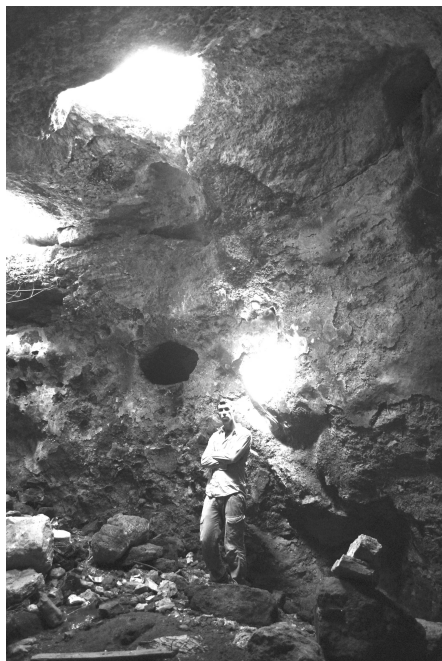
איור 11: חתכים A ו-B של מערכת המסתור בח'רבת א-דככין (שרטוט: א' קליין וד' רביב)

כפי הנראה, לקליטת אבן גולל עגולה שחסמה את המחילה בשעת הצורך. מתקני נעילה דומים נתגלו במערכות מסתור באתרים כדוגמת אל בס, חורבת עיטון ווואדי פוכין (קלונר וטפר תשמ"ז, 56, 89, 189, 276). אבן הגולל לא נמצאה במערכת. פתח רחב מחבר את חדר B עם בור מים גדול G המטויח בטיח אפור תלת-שכבתי, ומתוארך לשלהי ימי הבית השני (פורת תשמ"ט, 75). ניכר כי חוצבי חדר B פרצו במתכוון פתח אל חלקו העליון של בור מים G (איור 11, חתך A; תצלום 7). חיבור זה אפשר לשהים בחדר B לשאוב מים בהסתר מבור מים G, בדומה למערכות המסתור שהוזכרו לעיל. בור מים G הוון במים משני פתחים רבועים המצויים בתקרתו (פתחים 1 ו-2) ומפתח רבוע נוסף (פתח 3) המצוי בחלקו העליון של הדופן הצפונית של הבור. על אף שפתח זה דומה בצורתו לפתחי מערכות מסתור, ברור כי שימש להזנת הבור במים מאחר ודפנותיו מטויחים לכל אורכם. כן נמצא קצהו השני של פתח זה, בצמוד לצידו החיצוני של קיר המבנה אשר ברצפתו נחצב בור המים; לפיכך שיערנו כי פתח 3 ניזון מניקוז מי מרזבי המבנה. כ-2 מ' מעל למפלס המפולות הממלא את בור G נחצבה בדופן המערבית מחילה מפותלת המחייבת מעבר בזחילה (איור 11, חתך A; תצלום 8). לאחר כ-6 מ' מכסות מפולות את רצפת המחילה ואינן מאפשרות מעבר. דומה, כי אף מחילה H אפשרה שאיבת מים בהסתר מבור G והיא הובילה לעבר אגף מסתור נוסף. בדומה למערכת התת-קרקעית בח'רבת א-שונה הסמוכה, גם המערכת התת-קרקעית בח'רבת א-דככין נחצבה בסלע קרטוני רך מתצורת כפר שאול (יחיאלי 2008, מפה גיאולוגית, לוד, 1:50,000), דבר אשר הקל על החוצבים את המלאכה. מורכבות המערכת ומאפייניה האדריכליים הכוללים פיר כניסה מוסתר באמצעות לוחות אבן שהותקן ברצפת מבנה, מחילות צרות ומפותלות, נעילה באמצעות אבן גולל עגולה, שקעים לנרות ומחילות שנחצבו בחלקו העליון של בור מים ושימוש לשאיבת מים בהסתר, מעידים כי אף מערכת זו שימשה ככל הנראה למסתור בימי מרד בר-כוכבא.

סיכום

במאמר זה הוצגו חמש מערכות מסתור חצובות בסלע, שיש לתארכן כפי הנראה לימי מרד בר-כוכבא. המערכות ממוקמות בארבעה אתרים עתיקים בתחומי הפלכים תמנה וגופנא. למערכות המסתור שנתגלו בח'רבת פצה, בח'רבת אל-משרק, בח'רבת א-שונה ובח'רבת א-דככין מאפיינים אדריכליים דומים למערכות המסתור הנפוצות בשפלת יהודה, כמו מחילות צרות המחברות חדרי מסתור, שקעים לנרות, פניות בזוית חדה, שינויי מפלסים, מתקני נעילה, מחילות המאפשרות שאיבת מים בהסתר ושילוב אלמנטים קדומים.

תצלום 7: מבט מבור מים G בח'רבת א־דככין לעבר החיבור עם חדר מסתור B, משמאל למעלה פתח 3 שהזיין את הבור במים (צילום: א' קליין)

תצלום 8: בור מים G בח'רבת א־דככין והפתח למחילת מסתור H בדופן הבור. למעלה ומשמאל נראים פתחים 1 ו-2 שהזינו את הבור במים (צילום: א' קליין)

כיוון שמעטות הן מערכות המסתור שנחפרו בצורה מסודרת, קיים קושי רב לתארכן במדויק. עם זאת, נמצאו עדויות ארכאולוגיות רבות המלמדות על שימוש במערכות במהלך מרד בר־כוכבא. במספר אתרים בשפלת יהודה נתגלה חומר קדום לימי מרד בר־כוכבא בחדרים השייכים למערכות מסתור (קלונר וזיסו תשס"ו, 131–133). בחורבת עתרי נתגלו מערכות מסתור קטנות בהן נעשה שימוש במהלך המאה הא' לסה"נ ושחדלו לתפקד במהלך המרד הגדול. ממצאים אלו מעידים על קיום תופעת המסתור עוד קודם לימי מרד בר־כוכבא (זיסו וגנור תשס"ב, 20–22). לדעת קלונר וזיסו, הגיעה תופעת המערכות לשיא שכלולה בימים שבין המרידות ובימי מרד בר־כוכבא (תשס"ו, 133–134). על אף שבמערכות הנדונות לא נאספו שברי חרסים המאפשרים לתארך את המערכות לימי מרד בר־כוכבא, מורכבותן מרמזת כי אלו נחצבו כחלק מהכנות תושבי האזור היהודים למרד בר־כוכבא.

הימצאותן של המערכות הללו באזור זה, במרחק של כשלושה קילומטרים מדרום ליובולו המרכזי של נחל שילה, מעידה כי אף בצפון יהודה, בין פלך עקרבא במזרח ושפלת לוד במערב, לרבות הפלכים תמנה וגופנא, נטלו היישובים היהודיים חלק פעיל במהלך מרד בר־כוכבא. ממצא זה מחזק את סברת החוקרים הרואים בנחל שילה את גבולו הצפוני של תחום היישוב היהודי אשר השתתף במרד בר־כוכבא ונשלט בידי המינהל הבר־כוכבאי.²

ביבליוגרפיה

- אילן ודינור תשמ"ז:
אילן, צ' ודינור, א', תשמ"ז, "גבעית, ישוב קדום בספר מדבר שומרון", בתוך: ז"ח ארליך (עורך), שומרון ובנימין, קובץ מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית, עפרה, עמ' 151–193.
אשל וארליך תשמ"ח:
אשל, ח' וארליך, ז', תשמ"ח, "מבצרה של עקרבא בח'רבת עורמה", קתדרה, 47, עמ' 17–24.
גופנא ופורת תשל"ב:
גופנא, ר' ופורת, י', תשל"ב, "הסקר בארץ אפרים ומנשה", בתוך: מ' כוכבי (עורך), יהודה שומרון וגולן, סקר ארכאולוגי בשנת תשכ"ח, ירושלים, עמ' 196–241.
גרסיאל תשנ"ז:
גרסיאל, מ', תשנ"ז, "קרב מצפה (שמ"א ז) — בין היסטוריה להיסטוריוגרפיה", בתוך:

¹ הכנת מאמר זה ופרסומו התאפשרו באמצעות מלגת מחקר מטעם קרן הזכרון לתרבות יהודית. לאחרונה הוצע כי באתר התקיימה עיר מתקופת המקרא ונדונה האפשרות לזהות במקום את 'הרמתיים צופים', עירו של שמואל הנביא (קליין ובצלאל תשע"ג).

² עם סגירת מאמר זה נודע לנו על מערת מפלט בה התגלו ממצאים מימי מרד בר־כוכבא בקרבת היישוב אלקנה. מערה זו נחקרת בימים אלו בידי המרכז למידע ולחקר מערות (המלח"ם) באוניברסיטה העברית והמחלקה ללימודי ארץ־ישראל וארכאולוגיה באוניברסיטת בר־אילן. מערה זו שוכנת מצפון לנחל שילה. לממצאים נוספים המרמזים על יישוב יהודי בימי מרד בר־כוכבא מצפון לנחל שילה, ראו: רביב, תשע"ב, 79.

- י' הופמן ופ' פולק (עורכים), אור ליעקב, מחקרים במקרא ובמגילות מדבר יהודה לזכרו של יעקב שלום ליכט, תל-אביב, עמ' 78–89.
- דר תשמ"ב:
- דר, ש', תשמ"ב, התפרוסת היישובית של מערב השומרון בימי הבית השני, המשנה והתלמוד, והתקופה הביזנטית, תל-אביב.
- דר תשמ"ו:
- דר, ש', תשמ"ו, "ח'רבת ג'מעין – כפר מימי הבית הראשון במערב השומרון", בתוך: ש' דר וז' ספראי (עורכים), מחקרי שומרון, קובץ מחקרים, תל-אביב, עמ' 13–73.
- זיסו תשס"א:
- זיסו, ב', תשס"א, "גלוסקמת 'אמה ברת חנניא' מירושלים והישוב היהודי מתקופת הבית השני בשוכה שבשפלת יהודה", בתוך: א' פאוסט וא' ברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים, דברי הכנס השישי, רמת-גן, עמ' 64–74.
- זיסו תשס"ב:
- זיסו, ב', תשס"ב, "הישוב הכפרי בהרי ושפלת יהודה, משלהי תקופת הבית השני עד לדיכוי מרד בר-כוכבא", חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", האוניברסיטה העברית בירושלים.
- זיסו ואחרים תש"ע:
- זיסו, ב' ואחרים, תש"ע, "ממצאים מתקופת מרד בר-כוכבא ממערת עבוד", בתוך: ח' אשל ור' פורת (עורכים), מערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא, חלק שני, ירושלים, עמ' 478–509.
- זיסו ואשל תשס"א:
- זיסו, ב' ואשל, ח', תשס"א, "מטבעות מרד בר כוכבא – עדכון גיאוגרפי: מה נתחדש בעשרים השנים האחרונות (1980–2000)?" בתוך: ח' אשל וב' זיסו (עורכים), חידושים במרד בר כוכבא, רמת-גן, עמ' 17–40.
- זיסו ואשל 2000–2002:
- Zissu, B. and Eshel, H., 2000–2002, "The Geographical Distribution of Coins from the Bar Kokhba War", *INJ*, 14, pp. 157–167.
- זיסו וגנור תשס"ב:
- זיסו, ב' וגנור, א', תשס"ב, "חורבת עתרי: כפר יהודי מתקופת הבית השני בשפלת יהודה", קדמוניות, 123, עמ' 18–27.
- יחיאלי 2008:
- יחיאלי, י', 2008, מפה גיאולוגית של ישראל 1:50,000, גיליון IV-2, לוד, ירושלים.
- יתאח תשס"ב:
- יתאח, מ', תשס"ב, "מקוואות טהרה וכלי אבן בארץ בנימין בימי הבית השני", בתוך: י' אשל (עורך), מחקרי יהודה ושומרון, קובץ יא, אריאל, עמ' 81–90.
- מגן תשנ"ד:
- מגן, י', תשנ"ד, "ארץ בנימין בימי הבית השני", בתוך: ז"ח ארליך וי' אשל (עורכים), מחקרי יהודה ושומרון – דברי הכנס הרביעי, קדומים ואריאל, עמ' 75–102.

נוטלי וספראי 2005 :

Notley, R.S. and Safrai, Z., 2005, *Eusebius, Onomasticon: The Place Names of Divine Scripture*, Boston.

ספראי תש"ם :

ספראי, ז', תש"ם, גבולות ושלטון בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, תל-אביב.

פורת תשמ"ט :

פורת, י', תשמ"ט, "טיח באמות מים כאינדיקטור כרונולוגי", בתוך: ד' עמית, י' הירשפלד וי' פטריך (עורכים), אמות המים הקדומות בארץ-ישראל, ירושלים, עמ' 69–76.

פינקלשטיין, לדרמן ובנימוביץ' 1997 :

Finkelstein, I., Lederman, Z. and Bunimovitz, S., 1997, *Highland of Many Cultures: The Southern Samaria Survey: The Sites*, Tel Aviv.

פרומקין תשס"ה :

פרומקין, ע', תשס"ה, "יקב תת-קרקעי מתקופת המלוכה במערב השומרון", בתוך: י' אשל (עורך), מחקרי יהודה ושומרון, קובץ יד, אריאל, עמ' 53–56.

פריצ'רד 1964 :

Pritchard, J.B., 1964, *Winery, Defenses, and Soundings at Gibeon*, Philadelphia.

פרס תשט"ו :

פרס, י', תשט"ו, ארץ-ישראל: אנציקלופדיה טופוגרפית-היסטורית, כך רביעי, ירושלים.

צוק תשנ"ד :

צוק, צ', תשנ"ד, "הישוב היהודי במערב השומרון בימי הבית השני לאור מחקר מערות קברים במגדל צדק", נקרות צורים, 19, עמ' 67–76.

קונדר וקיצ'נר 1878 :

Conder, C.R. and Kitchener, H.H., 1878, *Palestine Exploration Fund Map, Sheet XIV*, Southampton.

קונדר וקיצ'נר 1882 :

Conder, C.R. and Kitchener H.H., 1882, *The Survey of Western Palestine, Memoirs of the Topography, Orography, Hydrography and Archaeology, Samaria*, vol. II, London.

קלאי תשל"ב :

קלאי, ז', תשל"ב, "הסקר בארץ בנימין והר-אפרים", בתוך: מ' כוכבי (עורך), יהודה ושומרון וגולן, סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח, ירושלים, עמ' 153–193.

קליין ובצלאל תשע"ג :

קליין, א', בצלאל ב', תשע"ג, עיר מתקופת המקרא בח'רבת א-שונה ושאלת זיהויה של הרמתים צופים", על אתר, י"ז, עמ' 7–33.

קלונר וזיסו 2003 :

Kloner, A. and Zissu, B., 2003, "Hiding Complexes in the Northern Judaeen Shephelah and the Northern Boundary of the Bar Kokhba Administration", in: G.C. Bottini, L. Di Segni and L.D. Chrupcala (eds.), *One Land — Many Cultures*, Jerusalem, pp. 261–268.

קלונר וזיסו תשס"ו:

קלונר, ע' וזיסו, ב', תשס"ו, "מערכות המסתור בארץ-יהודה: עדכון ארכיאולוגי וגיאוגרפי של השתרעות מלחמת בר-כוכבא", בתוך: מ' מור, ג' פסטור, י' רונן וי' אשכנזי (עורכים), לאוראל, מחקרים בתולדות ישראל בעת העתיקה, ירושלים, עמ' 125–147.

קלונר וטפר תשמ"ז:

קלונר, ע' וטפר, י', תשמ"ז, מערכות-המסתור בשפלת יהודה, תל-אביב.

קלוסטרמן 1966:

Klosterman, E., 1966, *Eusebius, Das Onomastikon der Biblischen Ortsnamen*, Hildesheim.

קליין וזיסו תש"ע:

קליין, א' וזיסו, ב', תש"ע, "ח'רבת כולצון — אתר בדורים-מזרח השומרון משלהי ימי הבית השני ועד מרד בר-כוכבא", בתוך: א' ביליג (עורכת), מחקרי יהודה ושומרון, קבצי הכנס היט, אריאל, עמ' 95–112.

קליין ופרומקין תש"ע:

קליין, א' ופרומקין, ע', תש"ע, "מערת מפלט מימי מרד בר-כוכבא בעראק בטן א-ג'מיע שבנחל שילה", בתוך: ח' אשל ור' פורת (עורכים), מערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא, חלק שני, ירושלים, עמ' 510–518.

רביב תשע"ב:

רביב, ד', תשע"ב, היישוב בפלך תמנה משלהי ימי הבית השני ועד מרד בר כוכבא, חיבור לשם קבלת תואר "מוסמך", אוניברסיטת בר אילן, רמת-גן.

רביב תשע"ב א':

רביב ד', תשע"ב, "הסבתם של יקבי גבעון למערכות מסתור", בתוך: א' טבגר, ז' עמר ומ' ביליג (עורכים), במעבה ההר — מחקרי הר אפרים ובנימין, קובץ ראשון, עמ' 87–96.

ריג 1989

Reeg, G., 1989, *Ortsnamen Israels nach der Rabbinischen Literatur*, Wiesbaden.

צפריר, די סגני וגרין 1994:

Tsafrir, Y., Di Segni, L., and Green, J., 1994, *Tabula Imperii Romani, Iudaea — Palaestina, Eretz Israel in the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods, Maps and Gazetteer*, Jerusalem.

שכנאי 2000:

שכנאי, ע', 2000, מפה גיאולוגית של ישראל 1:50,000, גיליון 8–IV, רמאללה, ירושלים.